

- V. Raisz Rózsa 2008b. Alakzat és szemantika. In: Szathmári István. (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 54–56.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques 2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Vajda András 1998. A modern költészet retorikája. In: *Költészet és retorika*. Universitas Kiadó. Budapest. 387–493.
- van der Wouden, Ton 1996. Litotes and downward monotonicity. In: *Negation: a notion in focus*. Wansing, Heinrich (ed.) Walter de Gruyter. Berlin. 145–168.

Eőry Vilma

Időszerkezet egy Esterházy-regényben

Az idő és az időt kifejező nyelvi formák A szív segédigéiben

1. A posztmodernnek nevezett epikában maga a nyelv központi helyet foglal el: a mű minden más valóságtól különbözik, a nyelvben, a mű nyelvében létezik. Miközben ez a nyelvfilozófiai felfogás már a 20. század első fele óta formálódik az irodalomban is (pl. Kosztolányi, Márai, Ottlik epikájában), az utóbbi évtizedek tették általánossá (gyakorivá de nem kizárólagossá) a magyar irodalomban, elsősorban Esterházy prózájában (Olasz 2.). Azt gondolhatnánk, hogy a „tisza nyelviség” elmélete tágra nyitja a teret a nyelvész stíluselemző előtt, ilyen egyszerűen azonban ez nem igaz. A tágasság egyben korlátot is szab a stíluselemzőnek: csak a (lehetséges) nyelvfilozófiai szemléleten keresztül közelíthet a műhöz (ahogy az azért már korábban is elvárható volt, az egyszerűbb „filozófiájú” művek elemzésekor is).

De a korlát nem csak ebben rejlik. Az alkotók hitet tesznek amellett, hogy mivel a mű a nyelvben való megalkotottságban létezik, a valóságos világ igazsága nem kérhető számon rajta. Esterházy így fogalmaz A szív segédigéi előszavában: „Nem használok a nyelvet (=hagyományosan), nem akarom felismerni

az igazat”, tehát a szövegvilág szuverenitását hangsúlyozza. Műveiben valóban sok a kifejezetten belső, nyelvi effektus, számtalan utalás van azonban bennük a művön kívüli világra is. A kettő szétválaszthatatlansága, ill. legfőbb filológiai-esztétikai szétválaszthatósága nehezíti tehát tovább az elemzést.

A posztmodern és az idő fogalma

Ha a posztmodern epikát nagyon leegyszerűsítve akarjuk jellemezni, legfontosabb ismérve a nyitottság (=nyitott mű), amelyre az elbeszélői alternatívítás jellemző, nehéz a narráció, hiszen maga az elmondhatóság középponti probléma, maga a mű pedig mindezek miatt dekonstruált.

Milyen az időfogalom ebben a dekonstruált epikában, Esterházyban? Különböző műveiben fogalmazza meg az idővel kapcsolatos véleményét, általában az ellentmondások miatti kételyeit:

az epikai idő töredezettségét:

*„Engem is igen megvisel ez a dolog, hogy így töredevezve, az **időben előrehorkanva és vissza, mint egy kerge pók járunk a történet csillogó csepepei között.**”* (Termelési-regény 1979),

az idő végtelenségét:

*„Az én **végtelen időm** a teknősbékáé. Az a **végtelen idő**, amíg Akhileusz utolér. **Mindig van tanú.**”* (Hrabal könyve 1990),

a valóságos és az epikai idő összeegyeztethetetlenségét:

*„... én azt látom magamon, hogy nagyon is ki vagyok szolgáltatva a konkrét pillanatnak. Ez a Termelési-regényben látszik a leginkább, a reménytelen versenyfutás a történessel, a történet írásával, a **regényidőnek a valóságos idővel való összefolyása, plusz-mínusz az ábrázolt idő.**”* (Birnbau: Esterházy-kalauz. 1991),

a történet alinearitása és az írás folyamatának, ill. a leírt szövegnek a linearitása közti ellentmondást:

*„...én a kezdet kezdetén ... gondoltam el így az egészet... szavak, nagyobb egységek, történetek, amik vándorolnak, modulok! ... Egy könyvben azonban minden **egymás után** jön. Ez egy **örök probléma**”* (Birnbau: Esterházy-kalauz. 1991).

A dekonstruktív epika időfogalma összetett és ellentmondásos tehát, s a művekben az időszerkezet várhatóan ugyanolyan dekonstruktív, mint narráció, amellyel az időszerkezet szoros összefüggésben van.

2.2. Az idő A szív segédigéiben

A regény az anya betegségének, halálának és gyászolásának története, de valószínűleg ennél sokkal komplexebb: a halál és az írás, a lét és a nemlét, az én és a nem én kettősségének megközelítése (vö. Szabó 1.) (a szöveg tovább differenciálható értelmezési lehetőségeitől a továbbiakban nagyrészt eltekintek, hiszen ezekről irodalomtudományi dolgozatokban olvashatunk, másrészt pedig a választott téma miatt, az idő középpontban tartása érdekében).

Központi időkategóriái tehát az életidő:

*„Aki él, nem rejtőzhet el. Lassan minden megtörténik az emberrel. Zsugorodik a zsugori **idő**”,*

az időből való kiszakítás vágya – a halál időtlensége:

*„Isten országa – a beteljesedett **idő** – az a **pillanat**, amelyben az ember így szólhat: **maradj...**”,*

a halál végtelensége vs. az élet a gyásszal együtt:

*„Bánat és **végtelenség**. Sovány horpaszú kutyák iramodnak nesztelenül, bordáikat mintha vesszőkből fonták volna. Varjak rebbennek a táj fehér sebeiben. Persze, persze, a **feledés**, az **elmúlás** – de hol is hagytam abba? Mégis **élek**, mégis nehéz, anya, mégis nehéz”.*

Az időtlenségen és időbeli végtelenségen kívül azonban jellemző még az írásra a töredezettség, valamint a váltások (az időbelieké is) elmosódottsága.

3. A regény időszerkezete

3.1. A regény szerkezete és az idő

A regény szűkebb témája, a megírásra készítő közvetlen ok az anya halála. Már ez önmagában megteremti a nehezen leírhatóság helyzetét: a halál **időtlenségét**, tehát egy **időbeliséggel nem rendelkező** dolgot kell az írásnak lineárisá, **időbelivé** tennie.

Az anya halálán kívül jelen van azonban a fiú halála is, ezáltal a lét-nemlét kérdéseinek sokfelé kiágazó szövedéke, a lineáris elmondhatóság így még nehezebbé válik. Milyen konstrukciót ölt a végül is elmondott szöveg?

A regény szerkezetének fő pillére a narrációs szerepcsere: az elbeszélő fiú helyét egy idő után átveszi az elbeszélő anya. Ez a pozícióváltás a szöveg fordulópontját jelentő fekete oldalnál megy végbe, amely nagyjából a könyv közepén található, hol az elmúlásról mint az írás tárgyáról szóló diszkurzivitásban váltás történik, a narrációs szerepet az anya veszi át:

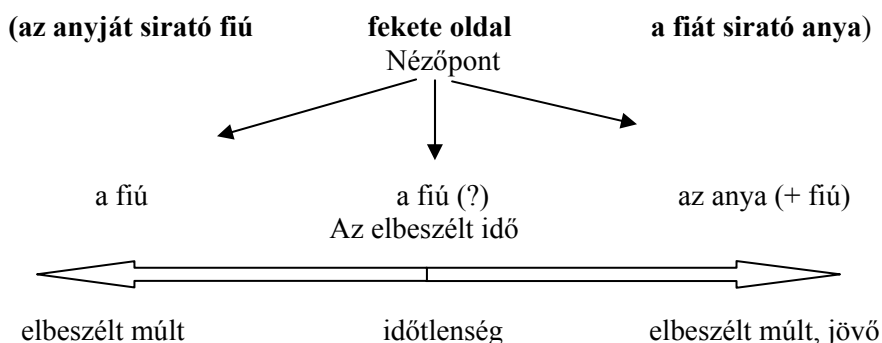
Elbeszélő		Elbeszélő
az anyját sirató fiú	– fekete oldal	– a fiát sirató anya
	(a könyv közepe)	
26 oldal		31 oldal (24 + 7)
Az anya halála		A fiát gyászoló anya
A temetés		Az anya emlékképei
A fiú az anya halála után		Fiatemetésének elképzelése

A könyv utolsó hét lapja megint az anya haláláról szól, mintegy keretet adva az elbeszélésnek.

Az elmúlás mint középponti motívum végig jelen van az anya, majd a fiú halálával, az ezek körüli gondolatokkal, emlékezésekkel. De még az intertextusok is ebbe az irányba mutatnak: ezek általában régi, régebbi szövegek, a múlt rekvizitumai. Az elmúlás atemporalitásának jelei mind motívumokban, mind a könyv vizuális képében megjelennek. Az egyik legszembetűnőbb atemporális szimbólum az alef motívum (Borges: Az Alef): egy titokzatos gömb, amely időtlenségében a világegyetem egészét tükrözi (összevethető R. Barthes szövegfogalmával*: a szöveget mint galaxist, mint végtelent képzelel el). Az elmúlás időtlenségének vizuális jelei a számozás nélküli lapok, a gyászkeretes oldalak és a fekete oldal. A számozás nélküli lapok, mivel megzavarják a szöveg hagyományosan jelölt linearitását, az időtlenségre utalhatnak. A gyászkeretes oldalak vizuálisan a gyászjelentéseket idézik, az így elhatárolt szövegrészei pedig a tér- és időbeli végtelen egy-egy szeletét jeleníthetik meg. Maga a fekete oldal szerkezetileg és motivikusan is központi helyet foglal el: önmagában lehet a gyász szimbóluma, de a végtelen halál, a semmi metaforája is. Egyes értelmezések szerint van a regénynek egy ödipális vonulata is (amelyben az apa nagyrészt mint vetélytárs, sőt mint ellenfél van ábrázolva), amelynek ugyancsak csúcspontja, fordulópontja metaforikusan is a fekete oldal.

A narrációs szerepcsere a kettősségek közül (a halál és az írás, a lét és a nemlét, az én és a nem én) az én és a nem én kettősségét teszi szerkezeti szinten is jól kimutathatóvá:

* „Képzeljünk el először egy olyan szöveget, amely maga a diadalmas pluralitás, amelyet nem szegényít el az ábrázolás (az utánzás) semmiféle kényszere. Ebben az ideális szövegben számos és sokréti hálózat akad, amelyek úgy alkotnak játéktérrel egymással, hogy egyik sem képes elfedni a másikat. Ez a szöveg nem a jelentettek struktúrája, hanem a jelentők galaxisa: nincs kezdete, reverzibilis, több bejáratral rendelkezik, melyek közül egyik sem nyilvánítható nyugodt szívvel főbejáratnak. A szöveg által mozgósított kódok a végtelenbe vesznek” (Barthes 1997. 16).

A kétféle nézőpont összemosza az élőt és a holtat, a gyermeket és a szülőt, kérdésessé teszi az élet és halál határain kívül az én és a nem én határait is. A narráció időszerkezete követi ezt az összemosódó kettősséget, az idő nagyrészt a múlt a fiú és az anya beszédében is, ez tehát az eddigiekhez hasonlóan inkább összemos, mint elkülönít. A másik szerkezetalkotó idő paradox módon az időtlenség, amely elsősorban a szerkezeti közép- és fordulópontonál levő fekete oldalnak, valamint a már említett számozatlan és keretezett oldalaknak vizuális metaforával kifejezett időtlensége. A szövegben az általában elbeszélő múlt és az időtlenség azonban ugyanúgy összemosódik, mint az eddig említett kettősségek

3.2. A szerkezetalkotó idő és a nyelvi idő

A regény időszerkezetének szerkezetalkotó tényezői természetesen megjelennek nyelvi síkon is. A narrációs szerepcserének mint fő szerkezeti elemnek a következménye az alanyban végbemenő hasadás, amely a jelentés síkján az én megfogalmazhatatlanságát, egyértelműen meghatározhatatlan voltát jelentheti. Nyelvi formákkal a kettősség, a hasadáshoz vezető szerepcsere ugyanolyan nehezen fogható meg, mint a mű jelentésében az én megfogalmazása: mindkét elbeszélő-szereplő egyformán egyes szám első személyben beszél. Az egyes szám első személyűség vonatkozása tehát csak a szöveg egyéb elemeiből olvasható ki. A grammatikai idő azonban némileg differenciálja a két elbeszélő-szereplő szövegét:

A közös rész a két mondatban „Az Atyának és Fiúnak” liturgikus mondat-, illetve szövegrészlet (a teljes mondat, illetve szöveg: Dicsőség az Atyának és Fiúnak és a Szentlélek Istennek, miképpen kezdetben, most és mindenkor és mindörökkön örökké, Ámen!), ez egyértelműen szakrális tartalmú, miközben lehet deszakralizált jelentése is, különösen az egész mű ismeretében: az apa-fiú kettősség.

Az utolsó bekeretezett lap utolsó mondata azonban tartalmaz egy Pascal-vendégszöveget is: „*Amikor valamely művet írunk, legutoljára tudjuk meg, mivel is kezdjük.*” (Pascal: Gondolatok, 19. rész). Ez elsősorban az írásra, az írás egész voltának összefüggéseire utal, de az írás és az idő viszonyára is: az alkotás lineáris folyamata és a szöveg egészként való létezésének kettősségére, a kezdet és a vég összefüggésére. A közös szövegrész, „*Az Atyának és Fiúnak*” ezt a pascali „elvárást” teljesíti, tulajdonképpen időtlenül, implicit idővonatkozásokkal. Mint egyházilag kanonizált szöveg részlete a múltat (esetünkben az apai szöveget) jelenti inkább (az *Atya* és az *apa* egymásba játszása is ezt erősíti). S ugyancsak mint kanonizált és begyakorlott szöveg felidézi a mondat folytatását, s annak a kezdeten és a jelenen keresztül az örökkévalóságra vonatkozó érvényét: *kezdetben, most és mindenkor és mindörökkön örökké.*

b) Egy másik ilyen szövegrészlet a fekete oldal feketeségét éppen az oldal közepén fehérrel megtörő három mondat együttese:

„Zengő érc vagyok és pengő cimbalom! Rohadjon meg mindenki. Gyűlöllek.”

A szeretet himnuszából (Pál apostol első levele a korinthusiakhoz, 13. rész) való az első mondat, de kiemelve nemcsak szöveg-, hanem mondatkörnyezetéből is: „Szólhatok az emberek vagy az angyalok nyelvén, ha szeretet nincs bennem, csak zengő érc vagyok és pengő cimbalom”. A vendégszöveg utalhat tehát a szeretetre, de a műben szereplő rész egyértelmű felkiáltó mondata inkább az „ürességet” jelöli, éppen a szeretet hiányát. De értelmezhető a kimondhatatlanság metaforájaként is, hogy a leírt sok szó hiábavaló, a fontos, a lényeg megfogalmazhatatlan. A másik két mondat a düh és a gyűlölet indulatos kifejezése. A mondatok kulcsszerepe éppen az átmenetiségben mutatkozik meg: nem tudjuk ki beszél, talán inkább a fiú, de vannak olyan értelmezések is, hogy az anya (vö. Szele 5). Az itt bekövetkező alanyhasadásra utalhat a szövegrészben levő stílustörés: a bibliai költői metafora és a szlengesen durva, második mondat között törés van, de kiegyenlíti az erőteljes, de stilisztikailag semlegesebb harmadik mondat, a „*Gyűlöllek*”.

A mondatok mindegyike jelen idejű, eltérnek tehát az első rész általános grammatikai idejétől, és átvezetnek a 2. részbe, ahol a jelen idő a domináns. De az írás nehézsége, a hiány miatti indulat és a szeretettel néha összekapcsolódó gyűlölet mint a könyv lényeges elemei a jelenvalóság erejével jelennek meg itt, a szöveg váltó- és fordulópontján.

c) A harmadik a zárómondat:

„Mindezt majd megírom még pontosabban is”

Ebben egyrészt az írás elégtelensége, kudarca jelenik meg, amely már bekövetkezett, de a majdani megismételhetőségbe vetett hit is, az írás, mondás jelenbeli sikere azonban ki van zárva. A *mindezt* anafora a leírtakra vonatkozik, a *majd megírom* a jövőre, a pontosabb írás szándékára, de benne van a jelen is, az elbeszélő origója, amelyből nézve a múlt múlt, és a jövő jövő.

4. Zárásul

A szöveg időszerkezete a szöveg struktúrájához hasonlóan szétszabdalt, ige-idő-használata sokszor esetleges. A szétszabdaltság, a töredezettség az időszerkezetben része a mű hiányt, elfojtottságot jelölő egyéb jeleinek. Ahogy a grammatikai idő egyhangúsága, a tendenciaszerű variálódás ellenére is, az állandó körforgás, az örökkévalóság metaforikus jeleként értelmezhető.

Irodalom

A használt kiadás: Esterházy Péter: A szív segédigéi. Magvető, Budapest, 1985.

Barthes, Roland: S/Z. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Genette, Gerard: Az elbeszélő diszkurzus. In: (szerk.) Thomka Beáta: *Az irodalom elméletei* I. Jelenkor Kiadó, 1996. 61–98.

Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*. Kalligramm, 1996.

Olasz Sándor: Családfamászás. www.jamk.hu/ujforras/010712.htm

Schrodt, Richard: Tempus, Zeit und Text: Von der Versinnlichung der Zeit im literarischen Umfeld. www.univie.ac.at/Germanistik/schrodt

Szabó Gábor: Ragaszthatatlan szív. Esterházy Péter: A szív segédigéi. *Forrás* 2000. április <http://www.forrasfolyoirat.hu/>

Szele Zsófia: „Megírt” tartomány. Esterházy Péter: A szív segédigéi. http://mek.niif.hu/02100/02125/pdf/18_szele.pdf

Vater, Heinz: *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag 1991.